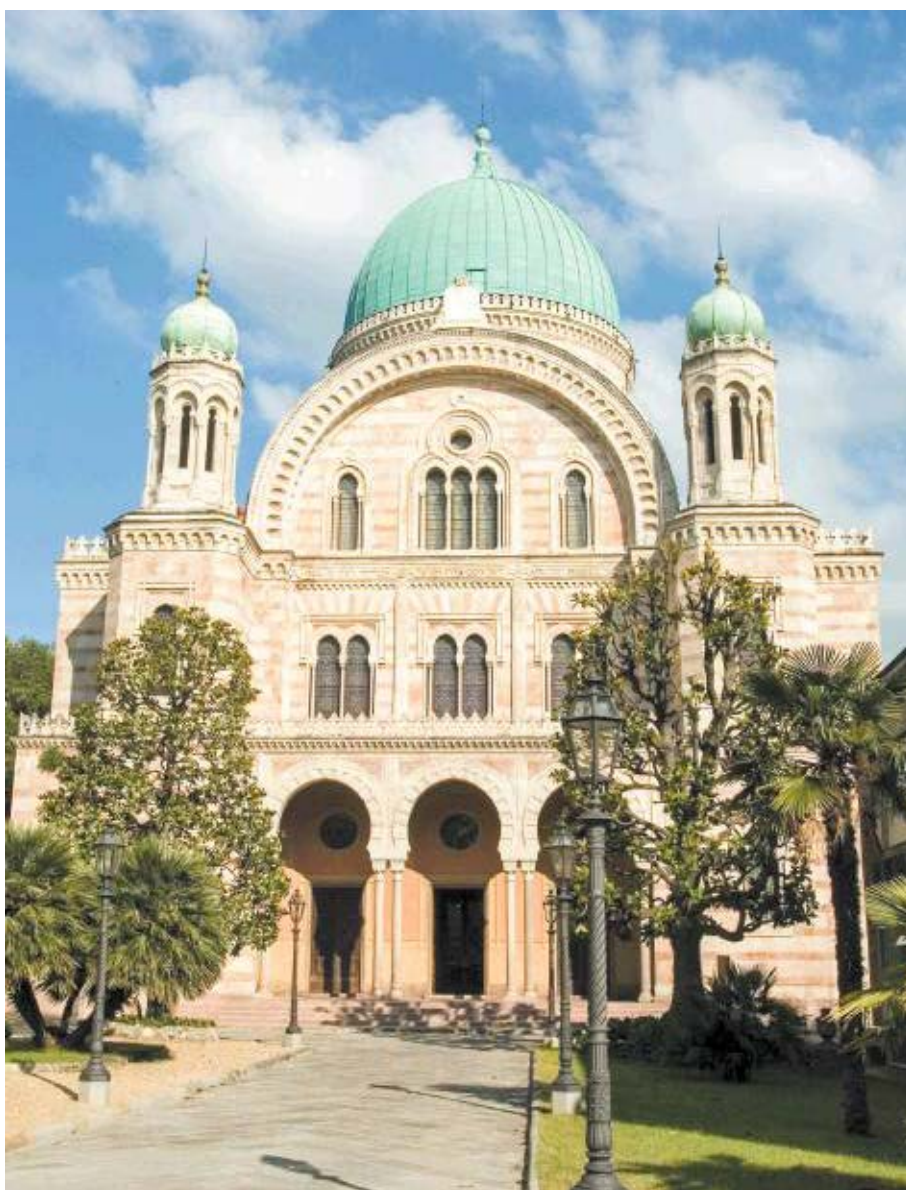

מול תעמולת הנוצרים

יהודי איטלקי עלום שם חיבר פירוש מקיף לתורה על דרך הפשט, ובו תקף בין השאר את הפילוסופים המזלזלים בשמירת המצוות. מחקר מקורות בלשי עוקב אחר המחבר

פירוש איטלקי ששרד בכתב יד בודד. בית הכנסת הגדול של פירנצה
צילום: שאטרסטוק

פירוש 'מדרש חכמים' על התורה יואב ברזלי המכללה האקדמית הרצוג והאיגוד העולמי למדעי היהדות, 2017, עמ' 392

המאה הט"ז סימנה מפנה בתולדות החברה היהודית

באירופה. יהודי אנגליה וצרפת גורשו בסוף המאה הי"ג ובראשית המאה הי"ד. מספרד גורשו היהודים בסוף המאה הט"ו. ברחבי הקיסרות הגרמנית הייתה סדרה ארוכה של גירושים מהמאה הי"ד עד למחצית המאה הט"ו. בעקבות אירועים אלו עבר המוקד של

היהדות האירופית למזרח אירופה ולאיימפריה העות'מאנית. מכל הקהילות היהודיות המפוארות שהתקיימו במערב אירופה בימי הביניים, באיטליה לבדה נשארה קהילה יהודית משמעותית.

גם מבחינת העיסוק בלימוד התורה הייתה המאה הט"ז מפנה בקרב חכמי ישראל: העיסוק בפרשנות המקרא הצטמצם בתקופה זו, ורוב היצירה עסקה בתחומי ההלכה ופרשנותה. הפרשנים שעסקו בפירושי המקרא, כדוגמת ר' יוסף טאיטצק ותלמידיו: ר' יצחק קארו, ר' אליעזר אשכנזי, ר' משה אלמושינו, ר' משה אלישיך ואחרים, נטשו את דרך הפשט ועברו לפרשנות דרשנית מוחלטת. יוצא דופן בולט בתקופה זו הוא ר' עובדיה ספורנו (1470-1550),

שבסוף ימיו כתב פירושים לתורה, לחלק מהנביאים, לאיוב ולתהילים, ולצד פירושים פילוסופיים ומדרשיים בולטת גם נטייתו לפירושי פשט.

בן זמנו של ספורנו הוא מחבר איטלקי עלום שם שחיבר פירוש מקיף לתורה, פירוש ששרד בכתב יד בודד וזכה לכינוי "מדרש חכמים". פירוש זה בנוי ברובו על ציטוט ועיבוד של מדרשים קדומים - בראשית רבה, מכילתא, ספרא וספרי. אך על כמחצית מפרשיות התורה שלא נתפרשו במדרשי ההלכה הוא חיבר מה שהוא מכנה "חידושי הפרשה לפי פשוטה", ובחלקים אלו ניתן למצוא פירושים מקוריים, וביניהם פירושי פשט מעניינים ביותר. החלקים המדרשיים של החיבור נידונו כבר בעבר על ידי חוקרי התלמוד והמדרש. החיבור הנוכחי מציג לראשונה לעיני הקוראים את החלקים המקוריים של הפירוש שלא זכו להתייחסות משמעותית. ד"ר ברזלי זיהה, ליקט והעתיק את אותם חלקים ויצר מהם רצף פרשני אחד, המציג למעשה פירוש מקורי לתורה שלא נודע עד היום.

עיקרו של הספר הוא מהדורה חדשה ומשובחת של אותו פירוש מקורי, המלווה בהפניות למקורותיו של המחבר ובהערות מבארות. למהדורה הקדים ברזלי מבוא מקיף שבו סקר את הפרשנות היהודית בימי הביניים המאוחרים, הציג את מאפייני כתב היד, עסק בהרחבה במקורותיו של המחבר, תיאר את דרכו הפרשנית ועסק גם באמונות ודעות בפירושו וביחסו לפולמוס היהודי-נוצרי.

חשיפת מקורותיו הפרשניים של בעל מדרש חכמים עשויה ללמד על סביבתו של המחבר, על השכלתו, על הזרמים שהשפיעו עליו ועל דרכו הפרשנית. הבעיה היא שברוב המקרים לא ציין המחבר את מקורותיו. לצורך כך נצרך ד"ר ברזלי לעבודת נמלים של מחקר בלשי, ובדק והשווה בצורה שיטתית ומדוקדקת בין פירושי המחבר לבין רשימה ארוכה של פירושים שעמדו ככל הנראה על שולחנו. ברזלי מצא שכשליש מהפירושים המקוריים ניטלו מתוך כתביהם של הפרשנים שקדמוהו, אך גם במקרים אלו לא מדובר בהעתקה גרידא אלא בכתיבה יוצרת המעניקה לפירושים אלו משמעות חדשה ומקורית.

הבולטים במקורותיו של המחבר הם תרגום אונקלוס, רש"י, ראב"ע, רמב"ן, רלב"ג ואברבנאל, אך דומה שספרייתו הייתה עשירה ביותר והוא השתמש בנוסף לנזכרים גם בפרשנים וספרים רבים אחרים. מעניינת מאוד המסקנה שבניגוד לרוב פירושי המקרא שנכתבו בימי הביניים, פירושי רש"י זכו לפחות תשומת לב מצד המחבר בהשוואה לפירושי ראב"ע ורמב"ן, וברזלי מציע שהדבר מלמד על העדפת דרך הלימוד הספרדית על פני זו האשכנזית.

לטעמי, היה מקום לבדוק בצורה מסודרת גם את השפעתם של מחברים ביזנטיים כדוגמת ר' טוביה בן אליעזר מחבר "לקח טוב", ר' מנחם בן שלמה מחבר "שכל טוב", ר' מיוחס בן אליהו ור' שמואל רושינא על בעל "מדרש חכמים". האחרון פעל אמנם ככל הנראה בצפון איטליה, בעוד הקודמים פעלו בביזנטיון ובדרום איטליה, ובכל אופן מעניין לבדוק את מידת היחשפותו של בעל מדרש חכמים לפירושיהם.

מדע מעודכן

כפי שהוזכר למעלה, בתקופה הנידונה מעטים פירושי המקרא ההולכים בדרך הפשט. עם זאת, זוהי דרכו הפרשנית של המחבר האנונימי המובעת בלשונו הקבועה "חידושי הפרשה לפי פשוטה" ובהיגדים מתודולוגיים נוספים. יש לציין במיוחד את העובדה שלמרות שנחשף לפירושי פשט רבים שהיו על שולחנו, בחר בעל מדרש חכמים להציע פירוש אחד בלבד לכל פסוק ובכך להכריע חד משמעית מהי דעתו לגבי פרשנות הפסוקים.

בין המאפיינים הפשטיים של פירושו הצביע ברזלי על גורמים כגון הקפדה על פרשנות מילולית; על רגישות לפרטים הקטנים ודיוקים בלשון הפסוקים; ועל הקפדה לבאר כל שינוי או כפילות בדרך שתמנע חזרה מיותרת בלשון המקרא. מעניינת במיוחד נטייתו של הפרשן לפרש את המקראות על פי הידע המדעי המעודכן: בעל מדרש חכמים הסתמך בפירושו על ידיעותיו בתחומי החי והצומח, טבע האדם ומדע הרפואה של תקופתו, ועל הניסיון המדיני והצבאי שנצבר בזמנו.

לדוגמה, בפירושו לפרשת מי מריבה (במדבר כ, ח) ביאר המחבר את טבעם של סלעים: "... שלא היה רוצה לבראות מים רבים בתוך הסלע מאין גמור, אלא אמר שכשתדבר אליו יתעורר מעצמו לתת מימיו והם המים המעטים הנמצאים ביסוד הסלע שהוא מורכב מארבע יסודות. ואחר ההתעוררות הזו יהיה כח בידך והוצאת להם מים רבים מן הסלע... כי יתברכו המים המעטים ההם". בדרך אגב למדנו מכאן גם על נטייתו של המחבר להמעיט ולצמצם את היקפם של הניסים במקרא. בפירושו לשמות לג, יג הוא לימדנו פרק ביחסי אנוש: "הודיעני נא את דרכיך... ואדעך - ר"ל אכיר גדולתך ותפארתך יותר מזמן עבר, כי טבע האדם הוא כשרואה אדם נכבד אוהב אותו, אבל אינו אוהבו כל כך כמו שיאהוב אותו אחר שיכיר מדותיו". ובפירושו לדברים כז, טז לימדנו פרק בחינוך: "ארור מקלה אביו ואמו - שאינו חושש לדבריהם ומבזה אותם, כי זה דבר נקל על שהם מיסרים אותו, ושונא אותם על תוכחתם".

נגד הגויים המתנכלים

עם זאת, לצד פירושי הפשט, הקדיש בעל מדרש חכמים גם תשומת לב מרובה להיבטים של הפרשנות הפילוסופית, וזו מצויה לרוב לאורך החיבור. בין השאר התייחס המחבר לשאלות מידות ההנהגה הנבואית, הנבואה, הנס שבתוך הטבע, שכר ועונש, הבחירה החופשית וכן הלאה. בחינת ההרחבות הפרשניות מגלה שבעל מדרש חכמים ראה עצמו כמחנך ומורה דרך לקהל קוראיו. במקרים רבים מתברר שהרחבות אלו קשורות למצוקת הגלות ולתקווה להיגאל בקרוב. ברזלי הצביע על כך שבעל מדרש חכמים חרג לעיתים מהפירושים אל דיונים והרצאות תיאולוגיות, הגותיות וחינוכיות שבהן הוא הציג את היסודות לבחירתו ולגאולתו של עם ישראל, והבהיר את עיקרי אמונתו בהנהגת ה' בעולם

המחבר השתדל ככל יכולתו לעודד ולחזק את רוחם של אחיו היהודים כנגד התעמולה הנוצרית המקיפה אותם. בדרך כלל עשה זאת בלשון מתונה ונינוחה. רק בשני תחומים הפך הסגנון להיות לוחמני ותקיף - בעניין הגויים המתנכלים לישראל, ובעניין הפילוסופים המזלזלים בשמירת המצוות. בעל מדרש חכמים התפלמס בצורה תקיפה כנגד הגישות בפילוסופיה שהעדיפו את השכלת המושכלות על פני המצוות המעשיות, והאשים אותם בכפירה בעיקרי האמונה. כך כתב לדוגמה בפירושו לדברים כט, יז:

למען ספות הרוה את הצמאה - פי' רוה, חכמת הפילוסופיא שהם משביעים ומרוים אותה בראיות וסברות להחזיק דעותיהם הנפסדות. ופי' צמאה, מצות תורתנו הקדושה, שהאדם צמא לדעת סברתם ואין בהם טעם רק הם גזירת המלך עלינו. ופי' הכתו' הוא זה: כי הפילוסוף מתחזק בטענותיו ובראיותיו למען הוסיף מעלת חכמת הפילוסופיא שהיא רוה על מעלת תורתנו הקדושה שהיא צמאה, לפיכך אינו מפחד מאלו הקללות. דע כי לא יאבה ה' סלוח לו....

מסתבר שבקטע זה נלחם המחבר לא רק בפילוסופים אלא גם בתעמולה הנוצרית שקראה לבטל את המצוות המעשיות.

לסיכום, החיבור הנוכחי מציג פירוש על התורה שטרם נדפס וטרם נידון במחקר. חשיבותו לחקר הפרשנות האיטלקית בפרט ולחקר תולדות הפרשנות בכלל היא גדולה ביותר. הוא יספק תרומה משמעותית הן לחקר העולם התרבותי והחברתי של יהדות איטליה במאות הט"ו-ט"ז, הן לחקר תולדות הפרשנות היהודית למקרא בימי הביניים. על כל הטוב הזה אין לנו אלא להודות לד"ר ברזלי על עבודתו היסודית, המדויקת והמקצועית.

יש לציין לטובה את סדרת המחקרים במדעי היהדות "אשכולות", שספר זה הוא הרביעי הרואה אור במסגרתה, המקפידה על הצורה החיצונית הנאה ועל איכות ההדפסה הנעימה לעין ומוסיפה לחוויית הלימוד והקריאה. #

ד"ר יהונתן יעקבס הוא מרצה בכיר במחלקה לתנ"ך באוניברסיטת בר אילן. ספרו "בכור שורו הדר לו - ר' יוסף בכור שור בין המשכיות לחידוש" ראה אור לאחרונה בהוצאת מאגנס